8 Οκτωβρίου 2019

Ο Πτωχοπρόδρομος. Μία παράξενη ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας (Νίκος Μπουγάς, λογοτέχνης (+))

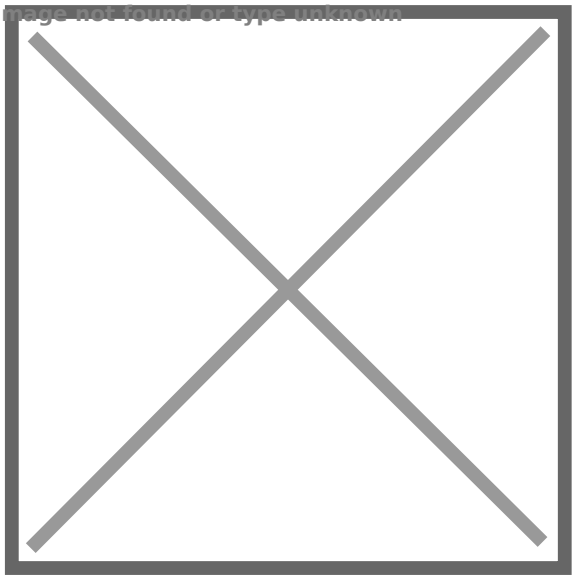
/ Πεμπτουσία· Ορθοδοξία-Πολιτισμός-Επιστήμες

G Paris. gr. 396, fol. 684r-694r XIV

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος ή Πτωχοπρόδρομος, όπως έμεινε περισσότερο γνωστός για τον επαιτικό χαρακτήρα των ποιημάτων του, έζησε στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα. Ο ίδιος σε ποίημά του προς τον Ιωάννη Β΄, γραμμένο για τον θάνατο του αυτοκράτορα το 1143 ή λίγο αργότερα, χαρακτηρίζει τον εαυτό του γέροντα, ενώ το τελευταίο έτος που αναφέρεται στα ποιήματα του είναι το 1166.

Image not found or type unknown

Φανταστική απεικόνιση του «Πτωχοπρόδρομου» καθισμένου μπροστά στο αναλόγιο και με το προσωπικό του χειρόγραφο ανά χείρας, έργο του Νίκου Εγγονόπουλου, 1933.

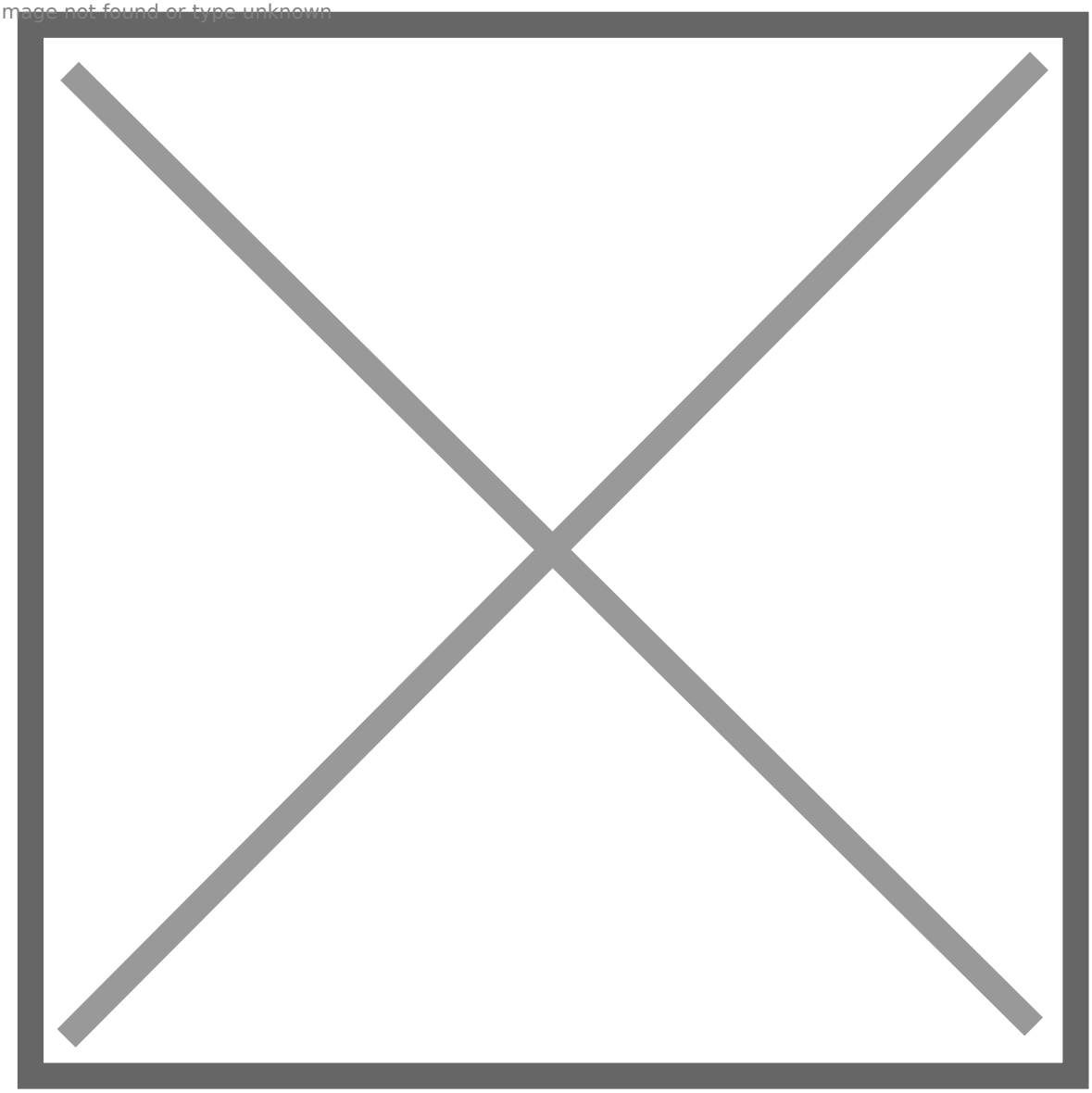
Οπωσδήποτε πρέπει να απέκτησε αξιόλογη μόρφωση. Στα ποιήματά του κάνει λόγο για σπουδές, που άρχισε σε πολύ μικρή ηλικία, και για επίπονή πνευματική εργασία, για την οποία παραπονείται, ότι ελάχιστα ανταμείφθηκε από την κοινωνία της εποχής του. Εντούτοις, παρά τις διαμαρτυρίες του, φαίνεται ότι η λογιότητα και η ποιητική του δεξιοτεχνία άνοιξαν γι’ αυτόν τις πύλες της υψηλής βυζαντινής κοινωνίας και του εξασφάλισαν ισχυρούς προστάτες. Ανάμεσα σ’ αυτούς ήταν οι Κομνηνοί αυτοκράτορες Ιωάννης και Μανουήλ και διάφοροι ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί. Σ’ αυτούς απευθυνόταν με τά διάφορα ποιήματα του ο Πτωχοπρόδρομος, ζητώντας εύνοια ή χρήματα. Αλλά φαίνεται πως καμιά βοήθεια δεν μπόρεσε να του εξασφαλίσει την άνετη επιβίωση που ονειρευόταν. Τα ποιήματά του αποκαλύπτουν μέχρι τέλους τον φτωχό διανοούμενο, στον οποίον η ζωή επιφύλαξε πολλές ταλαιπωρίες, και πίσω από το σατιρικό και περιπαικτικό ύφος τους, διαφαίνεται η βαθύτερη διάθεση του ποιητή που κινείται ανάμεσα στην απογοήτευση και την οργή. Τελείωσε τις μέρες του σε μοναστήρι της

Κωνσταντινούπολης με το όνομα Ιλαρίων. Ίσως η είσοδος του σ΄ αυτό να υπήρξε για τον Πτωχοπρόδρομο η τελευταία πράξη φιλανθρωπίας μιας κοινωνίας, που ποτέ δεν έπαψε να εκλιπαρεί και να κολακεύει, αλλά φαίνεται ότι και εκεί ο ποιητής συνέχισε να διαμαρτύρεται μέχρι τέλους για το αδιάκοπα υποσιτιζόμενο στομάχι του και τις ταπεινώσεις του πνεύματος.

Το έργο του

Και εμμονική απαρίθμηση των έργων που αποδίδονται στον Θεόδωρο Πρόδρομο θα ήταν αρκετή για να αποδείξει τη γονιμότητα του πνεύματος του και τη χαρακτηριστική ευκολία, με την οποίαν χειριζόταν μιαν ολόκληρη ποικιλία θεμάτων. Καλλιέργησε όλα σχεδόν τα φιλολογικά είδη της εποχής του και δείχνει να κατανοεί εξίσου καλά και τις δύο λογοτεχνικές παραδόσεις του Βυζαντίου, τη λόγια και τη λαϊκή. Στα λόγια έργα του ανήκουν «Τα κατά Ροδάνθην και Δοσικλέα», έμμετρο μυθιστόρημα που διαιρείται σε εννιά βιβλία και αποτελείται από 4614 στίχους, η «Γαλεομαχία» ή «Κατομυομαχία», η οποία σε 384 τρίμετρους στίχους αφηγείται τη μάχη γάτας και ποντικού κι έχει σαν μακρινό πρότυπο την ομηρική «Βατραχομυομαχία», και ακόμα ποιήματα με σατυρικό, αλληγορικό ή ηθικοδιδακτικό περιεχόμενο, θρησκευτικοί ύμνοι, αστρολογικές μελέτες, γυμνάσματα ρητορικά, επεξηγηματικά υπομνήματα σε εκκλησιαστικά ποιήματα, διάλογοι, επιγράμματα, επιστολές. Τα σατιρικά του ποιήματα και οι διάλογοι τον αναδεικνύουν άξιο συνεχιστή τού Λουκιανού, τόσο στην παραστατικότητα της γλώσσας όσο και στη δηκτικότητά του ύφους. Τα επιγράμματά του διακρίνονται για τη ζωηρότητα, την κομψότητα και τη χάρη τους. Οι επιστολές του συνεχίζουν με θαυμάσιο τρόπο την καλλιέργεια ενός είδους με βαθιά παράδοση στην βυζαντινή λογοτεχνία. Τα ρητορικά του γυμνάσματα δείχνουν και ετοιμότητα και ευφυΐα στη σύνθεση του λόγου. Τέλος, τα διάφορα κριτικά του υπομνήματα φανερώνουν ευρυμάθεια και βαθιά φιλολογική γνώση. Σίγουρα δε λείπουν από τον Πτωχοπρόδρομο πολλά από τα ελαττώματα, τα οποία χαρακτηρίζουν τους περισσότερους βυζαντινούς λόγιους και ποιητές, όπως η κολακεία, που συχνά γίνεται ένα αηδιαστικό λιβάνισμα των ισχυρών, η αλαζονεία, η ημιμάθεια. Αλλά τα ελαττώματα του ανήκουν περισσότερο στην εποχή του και στην κοινωνία, μέσα στην οποία ζούσε, και λιγότερο στον ίδιο. Θα τον αδικούσαμε, αν τον κρίναμε μόνο από αυτά. Μέσα στη λογοτεχνική παραγωγή του Βυζαντίου αυτής της εποχής, το έργο του Πτωχοπρόδρομου μένει μία όαση πρωτοτυπίας και ζωντάνιας. Τούτο θα φανεί ακόμα περισσότερο αν εξετάσουμε τα ποιήματα, που το θέμα και κυρίως η γλώσσα κατατάσσουν στη νεότερη λογοτεχνία μας και χάρισαν στον Πτωχοπρόδρομο την αθανασία.

Image not found or type unknown

Σχέδιο του ζωγράφου Αλέκου Φασιανού για το πρώτο Πτωχοπροδρομικό ποίημα, το οποίο παραδίδεται στον Παρισινό κώδικα.
Πηγή: Hans Eideneier (επιμ.), Πτωχοπρόδρομος, κριτική έκδοση, με σχέδια του Αλέκου Φασιανού, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σ. 152.

Το περιεχόμενο των Πτωχοπροδρομικών ποιημάτων

Σατιρικός είναι ο βασικός χαρακτήρας των Πτωχοπροδρομικών ποιημάτων. Επαίτης της εύνοιας των ισχυρών, μόνιμα δυσαρεστημένος με τις συνθήκες της ζωής του, ο ποιητής δεν διστάζει να κάνει τον εαυτό του αντικείμενο ανελέητής διακωμώδησης, να τον απογυμνώσει από κάθε ανθρώπινη αξιοπρέπεια, να το προβάλλει με όλες τις όψεις της αθλιότητας. Ο ποιητής είναι ο διανοούμενος ο οποίος ύστερα από πολύχρονες και κοπιαστικές προσπάθειες που κατέβαλε για να κατακτήσει τη γνώση, ανακαλύπτει πόσο μικρή αξία διατηρεί το πνεύμα για τους συνανθρώπους του. Κι αυτός που θυσίασε κάθε προσωπική άνεση, κάθε ατομική απόλαυση, για να μυηθεί στις αξίες του ανθρώπινου πολιτισμού, αυτός που με

υπομονή αφοσιώθηκε στην καλλιέργεια του λόγου, αγωνίζεται απελπισμένα για να κερδίσει την καθημερινή τους επιβίωση.

«Και έμαθον τα γραμματικά μετά πολλού του κόπου.

Αφ΄ ού δε τάχα γέγονα γραμματικός τεχνίτης,

επιθυμώ και το ψωμίν και του ψωμιού την μάνναν,

υβρίζω τα γραμματικά, λέγω μετά δακρύων:

΄Ανάθεμαν τα γράμματα, Χριστέ, και όπου τα θέλει!

Ανάθεμαν και τον καιρόν και εκείνην την ήμεραν,

καθ΄ ην με παρεδώκασιν εις το διδασκαλείον,

προς το να μάθω γράμματα, τάχα να ζώ απ΄ εκείνα!΄

Έδαρε τότε αν μ΄ έποικον τεχνίτην χρυσορράπτην,

απ΄ αυτούς όπου κάμνουσι τα κλαπωτά και ζώσι,

και έμαθα τέχνην κλαπωτήν την περιφρονημένην,

ου μη ήνοιγα το αρμάριν μου και ηύρισκα ότι γέμει

ψωμίν, κρασίν πληθυντικόν και θυννομαγειρίαν,

και παλαμιδοκόμματα και τσίρους και σκουμπρία,

παρ΄ ού ότι τώρα ανοίγω το, βλέπω τους πάτους όλους,

και βλέπω χαρτοσάκκουλαν γεμάτα τα χαρτία».

Η αθλιότητα της ζωής του τον συνοδεύει κάθε στιγμή, ακόμα και στο ίδιο του το σπίτι. Ανίκανος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της δύστροπης και αλαζονικής γυναίκας του γίνεται μαριονέτα στα χέρια της και υφίσταται καθημερινούς εξευτελισμούς.

«Καν φαίνομαι γαρ, δέσποτα, γελών ομού και παίζων,

αλλ΄ έχω πόνον άπειρον κα θλίψιν βαρυτάτην,

και χαλεπόν αρρώστημα, και πα΄θος, αλλά πάθος!

Πάθος ακούσας τοιγαρούν μη κήλην υπολάβης,

μηδ΄ άλλο τι χειρότερον εκ των μυστικοτέρων,

...

αλλά μαχίμου γυναικός πολλήν ευτραπελίαν...»

Σπανία στην ιστορία ολόκληρης της λογοτεχνίας βρίσκουμε έναν ποιητή να αυτοαποκαλύπτεται σε τέτοια έκταση. Αλλά παράλληλα με την απίστευτη προσωπική του ειλικρίνεια ο ποιητής διαθέτει και μιαν οξύτατη κριτική ικανότητα. Το γυμνασμένο από τις στερήσεις και την καταπίεση βλέμμα του ανακαλύπτει τα κοινωνικά ελαττώματα της εποχής του, την υποκρισία του πλούτου, την αλαζονεία που καλλιεργεί η ταξική υπεροχή, την αμφίβολη πίστη πολλών κληρικών, την αδιαφορία των συγχρόνων του για κάθε ανθρώπινη αξία, την έλλειψη αλληλεγγύης. Όπως κάθε γνήσια σατυρική ποίηση, η ποίηση του Πτωχοπρόδρομου κινείται ανάμεσα στην παρωδία και την κωμωδία, την καταλυτική ειλικρίνεια και την ανελέητη καταδίκη, την απλή και συγκεκριμένη περιγραφή των πραγμάτων και την ηθική διδαχή, η οποία είναι τόσο περισσότερο πειστική όσο ο ποιητής επιτρέπει στα πράγματα να μιλούν μονά τους αφήνοντας το τελικό συμπέρασμα στον ίδιο τον αναγνώστη.

Τελετή κουράς μέλλοντος μοναχού, μικρογραφία από το Χρονικόν του Ιω. Σκυλίτζη (12ος-13ος αι.), Εθνική Βιβλιοθήκη Μαδρίτης.

Η γλώσσα, το μετρό των πτωχών βρώμικων ποιημάτων. Η σημασία τους

Κι αν ακόμα τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα ήταν στερημένα οποιασδήποτε λογοτεχνικής αξίας, η γλώσσα στην οποία γράφτηκαν θα ήταν αρκετή για να τα κάνει αντικείμενο σοβαρού φιλολογικού προβληματισμού. Η γλώσσα αυτή στη βάση της είναι η δημοτική της εποχής, αλλά οι πολλές παραχωρήσεις που κάνει στην παράδοση του αττικισμού τής προσδίδουν κάποιαν αστάθεια και ρευστότητα. Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια, πόσες από αυτές τις παραχωρήσεις οφείλονται στη λογιότητα του ποιητή και πόσες στην αδιάκοπα εξελισσόμενη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής. Αλλά εάν ξεκινήσουμε από την υπόθεση, ότι μικρές είναι οι δυνατότητες γλωσσικής πρωτοτυπίας ακόμα και για τον πιο ευφάνταστο λογοτέχνη και εάν παρατηρήσουμε τις αναλογίες που υπάρχουν ανάμεσα στη γλώσσα των Πτωχοπροδρομικών ποιημάτων και σε εκείνη των σύγχρονων βυζαντινών δημοτικών μυθιστορημάτων, πρέπει να θεωρήσουμε Πτωχοπροδρομικά ποιήματα ζωντανή γλωσσική έκφραση της εποχής τους, πολύτιμο για μας μνημείο γλωσσικής πραγματικότητας του 12^{ου} αιώνα.

Συνήθως ο δεκαπεντασύλλαβος λειτουργεί καλά, κάποτε όμως όχι. Τούτο ίσως να οφείλεται σε αδυναμία του ίδιου του ποιητή. Ίσως, όμως, να έχει σχέση με τις διαφορετικές στιχουργικές δυνατότητες που είχαν όσοι έγραψαν κάτω από τη γενική προσωνυμία του Πτωχοπρόδρομου. Για τη σημασία αυτών των ποιημάτων δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, τόσο για την καθαρά λογοτεχνική όσο και τη γλωσσική. Αξίζει να προσθέσουμε ότι τα ποιήματα αυτά παρουσιάζουν και μεγάλο λαογραφικό ενδιαφέρον, γιατί μας δίνουν από το νησί πληροφορίες γύρω από τον λαϊκό πολιτισμό αυτής της εποχής, τα ήθη και τα έθιμα, τις προλήψεις, τη διατροφή, την ενδυμασία.

Είναι ακόμα πολύτιμο υλικό για τον ιστορικό αυτής της περιόδου, γιατί αποτελούν μια ζωντανή έκφραση κοινωνικής διαμαρτυρίας. Τέλος, είναι σημαντικό βοήθημα για την καθαρά φιλολογική έρευνα, η οποία θα βρει εδώ μια ολοκληρωμένη μορφή σατυρικής ποίησης. Ο ειδικός μελετητής των Πτωχοπροδρομικών ποιημάτων, χρησιμοποιώντας σαν αναγκαίους υποσταθμούς σατιρικά επιγράμματα και τους σκόρπιους περιπαιχτικούς στίχους των βυζαντινών, θα μπορέσει να διαμορφώσει καθολική αντίληψη για τη σάτιρα σαν ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος, το οποίο ξεκίνησε τη ζωή του από τη Ρώμη και συνέχισε να καλλιεργείται αδιάκοπα σε όλη την ιστορία του Βυζαντίου.-_